

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Thuis in de kampong

Nas, P.J.M.

Citation

Nas, P. J. M. (2009). Thuis in de kampong. In . Leiden: Universiteit leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19692>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19692>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Prof.dr. P.J.M. Nas

Thuis in de Kampong

Universiteit Leiden

Thuis in de kampong

Rede uitgesproken door

Prof.dr. P.J.M. Nas

ter gelegenheid van zijn afscheid als bijzonder hoogleraar in de
Sociaal-Culturele Aspecten van de Bebouwde Omgeving in Indonesië
aan de Universiteit Leiden
vanwege de Treub Stichting voor wetenschappelijk onderzoek in de tropen
op vrijdag 25 september 2009

Universiteit Leiden

*Dames en heren,*¹

Vol trots liet Kasid mij het huis zien dat hij voor een jaar had weten te bemachtigen. Het was een klein optrekje van gevlochten bamboe met twee kamers en een ongelijke aarden vloer. Het lag aan de oostelijke ringweg van Jakarta midden in een nieuwe dichtbewoonde kampong zonder voorzieningen. De kale grond kwam jaarlijks in de *banjir*-periode onder water te staan. Het interieur bestond uit een tafel en twee bankjes die hij zelf van oud hout in elkaar had getimmerd. Hij was zeer in zijn schik en vol trots, omdat hij hier met zijn nieuwe partner eindelijk een zelfstandig bestaan kon opbouwen en niet meer op het erf van anderen hoefde te verblijven.

Ibu Khalifah heeft een heel andere kijk op haar woonomstandigheden.

Zij woont in Jatinegara in een huis aan de oever van de Ciliwung.² Toen Ibu Khalifah jong was, werd er nog in de rivier gezwommen en groeiden er fruitbomen voor haar huis. In de jaren tachtig van de vorige eeuw vond er een sterke verdichting van de kampong plaats en begon de rivier te overstromen. In 1996 kwam het huis onder water te staan en werden de achtertuin en de slaapkamer weggespoeld. Met tweedehands materiaal heeft Ibu Khalifah de verdwenen kamer voor zover mogelijk op de zachte ondergrond herbouwd.³

Dames en heren. De tijd vliedt. Enkele jaren geleden, tijdens mijn oratie,⁴ die mij nog als de dag van gisteren voor de geest staat, heb ik u beloofd bij mijn vertrek verslag te doen van de resultaten van mijn verdere onderzoek. Naast de urbane symboliek, die ik toen uitgebreid heb besproken, betreffen die resultaten de architectuur in Indonesië. Naar aanleiding van deze ontmoeting met Kasid - die treffend 'de schoonheid van de slum' uitdrukt - en van Ibu Khalifah - die 'de gruwel van

de slum' betreft - zal ik onder de titel 'Thuis in de Kampong' verder op de Indonesische volkswoning als onderdeel van de architectuur ingaan.

Het traditionele huis

Het traditionele huis fungeert als depot van herinneringen die van generatie op generatie worden overgedragen. Het is als een schriftuur vol verhalen,⁵ als een boek dat door kinderen met het lichaam wordt gelezen.⁶ Het is een instrument in de opvoeding, in de inlijving van jongeren in de cultuur. De schakeringen tussen privé en publiek, en de daaraan verbonden waarden en normen, worden kracht bijgezet door gevoelens van onbehagen, schaamte of boosheid of in het positieve geval het tegenovergestelde daarvan. Neem nu het Nederlandse venster. Deze grote ruit in de voorgevel is uniek voor Nederland. Over de grens naar Duitsland en België komt hij na enkele kilometers al niet meer voor. Het Nederlandse venster vormt de grens tussen buiten en binnen, tussen publiek en privé, maar is doorzichtig zodat de voorbijganger naar binnen kan kijken. Dit moet echter op een wijze gebeuren dat het niet opvalt, niet wordt opgemerkt, een beetje stiekem dus. Men kan zo - vooral 's avonds als de lichten aan zijn - vanaf de straat goed waarnemen dat de Nederlanders achter hun grote vensters gezellig aan tafel zitten of TV kijken, dit echter zonder dat men ze daarbinnen mag storen: het Nederlandse huis als kijkdoos, als theater. Een antropoloog uit Latijns Amerika drukte bij wijze van proef zijn gezicht eens tegen deze koude ruit om naar binnen te kijken.⁷ U kunt zich ongetwijfeld de nijdige reacties van de bewoners op deze inbreuk van hun privacy voorstellen. Nederlanders van buitenlandse oorsprong kunnen het Nederlandse venster meestal niet erg waarderen. Zij associëren het met leven in een viskom. In de jaren zeventig heeft de overheid zelfs een beleid voor het Nederlandse venster geformuleerd. Men moest vanwege de energiecrisis de gordijnen sluiten om geen warmte te verspillen. Dat is jammer, want het grote doorzichtige venster sluit precies aan bij de waarde die in het Nederlandse huis centraal staat, gezelligheid, en wel een gezelligheid die gezien mag worden.

Ook het traditionele Acehse huis vertegenwoordigt allerlei waarden.⁸ Deze kamponghuizen zijn van hout en staan op hoge palen, die allemaal los op een steen zijn geplaatst. Dit maakt deze huizen zeer aardbevingbestendig, maar helaas ook een zekere prooi voor een tsunami die het losstaande gebouw eenvoudig kan wegspoelen. Onder het huis, tussen de palen, kan men lopen en zitten. Men kan er allerlei werk verrichten en de kinderen spelen er. De woonruimte bestaat van achter naar voor uit drie delen. De achtergalerij fungeert meestal als keuken. Hier worden de dagelijkse maaltijden genuttigd. De kinderen slapen er en de vrouwen ontvangen er hun vrouwelijke gasten. De middengalerij ligt ongeveer dertig centimeter hoger en bevat een slaapkamer, een opslagkamer en een doorgang naar voren. De voorgalerij ligt op dezelfde hoogte als de achtergalerij en is voor de veelal mannelijke gasten en men gebruikt er de rituele maaltijden. De meest sacrale plaats is die onder het dak: het huis als tempel.⁹ Daar worden de erfgoederen bewaard, zoals de voorouderlijke voorwerpen en de lijkwad. Op deze standaardindeling zijn uiteraard vele variaties mogelijk. Wat echter opvalt, is vooral de scheiding tussen de seksen: de achtergalerij gemarkeerd voor de vrouwen en de voorgalerij voor de mannen. Deze situering wil helemaal niet zeggen dat vrouwen minder belangrijk zouden zijn dan mannen. Het is namelijk niet zo dat de vrouw aan het huis toebehoort, want het huis behoort aan de vrouw toe.¹⁰ Verder zijn de hoogteverschillen belangrijk: van semi-publiek onder het huis naar privé in het huis, nog meer privé in de verhoogde middengalerij en sacraal onder het dak. Het traditionele huis in Aceh kan dus als een microkosmos worden bestempeld, gebaseerd op een aantal fundamentele waarden over verschillen tussen mannen en vrouwen, privé en publiek, profaan en sacraal: waarden die bij het gebruik van het huis min of meer impliciet worden gehanteerd. Het Acehse huis wordt door een kerngezin met moeder, vader en kinderen bewoond. De dochters krijgen wanneer zij huwen een huis op het erf van de moeder en de man trekt bij zijn vrouw in.

De Gayo leven eveneens in de provincie Aceh; zij wonen echter niet in de kuststreken, zoals de Acehers, maar hoog in de binnenlanden rond het meer van Takengon.¹¹ Hun traditionele huizen zijn langhuizen die door verscheidene gezinnen worden bewoond. Deze gezinnen zijn volgens de mannelijke afstammingslijn met elkaar verbonden. Dat wil zeggen dat de zonen met hun gezin er ieder een kamer bezitten. Het traditionele huis van de Gayo bestaat vanaf de veranda aan de voorkant gezien ook uit drie delen, een linkergalerij, een rechtergalerij en een serie kamers voor de zonen met hun gezinnen in het midden. In tegenstelling tot in Aceh zijn er in het land van de Gayo weinig traditionele huizen over. In 1997 heb ik er nog drie kunnen lokaliseren, maar ze waren al gedeeltelijk in verval en het is de vraag of ze nu nog bestaan.

Het traditionele Minangkabau huis is nog een ander inspirerend voorbeeld.¹² Dit type woning is zeer spectaculair door de grote glooiende daken met hoog uitstekende punten die aan karbouwhorens doen denken. U zult ze zeker wel eens in de media hebben gezien. Hierin wonen echter niet de vader en moeder met kinderen zoals in Aceh, of de zonen met hun gezin zoals bij de Gayo, maar voornamelijk de vrouwen en hun kinderen. Zij hebben achter in het huis een serie kamers om in te slapen, van de jongste dochter links tot de oudste en de moeder rechts. Voor deze rij kamers ligt een galerij, waar de dochters hun man ontvangen en samen eten. De mannen zijn 'ships passing in the night' die graag buitenshuis verblijven, bijvoorbeeld in het mannenhuis of de moskee. Wel is de *mamak*, ofwel de oudste broer, in eerste instantie verantwoordelijk voor de kinderen van zijn zus. In dit matrilineaire systeem zijn het de dochters die het huis en de rijstvelden bezitten en erven.

Maar de sociale verhoudingen en culturele waarden, zowel bij de Acehers, de Gayo als de Minangkabau, zijn uiteraard aan verandering onderhevig. Men woont tegenwoordig over het algemeen liever in stenen huizen op de grond, het Acehse mannenhuis is niet meer, de traditionele Gayo huizen zijn grotendeels verdwenen of in verval, de Minangkabau jongeren zou-

den de invloed van de *mamak* graag willen inperken¹³ en hun moeders vinden het vervelend dat hun zonen weinig kunnen erven en proberen daar wat op te vinden. Over het algemeen kunnen we stellen dat bij al deze bevolkingsgroepen het nucleaire gezin in een eigen stenen huis sterk aan belang wint.

In de afgelopen jaren zijn deze drie en vele andere Indonesische bevolkingsgroepen uitgebreid bestudeerd in het kader van een project van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, dat Reimar Schefold en ik in samenwerking met Gaudenz Domenig en Robert Wessing hebben uitgevoerd. De resultaten zijn onder de titel *Indonesian Houses* in twee delen door het KITLV uitgegeven.¹⁴ Vele dimensies van deze huizen zijn aan de orde gesteld. Antropologen hebben uiteraard eerder dergelijke studies over de woonstijl in een bepaalde cultuur uitgevoerd. Deze studies richtten zich meestal op het cognitieve aspect. Zij analyseerden het dominante wereldbeeld, dat veelal als een consistent systeem werd weergegeven. Dit stemt enigszins wantrouwig, want een cultuur kent immers allerlei inconsistenties, tegenspraken, hiaten en uitzonderingen. Misschien presenteren deze studies meer de door onderzoekers bedachte modellen, dan dat zij het feitelijke denken van de deelnemers aan de betreffende cultuur weergeven. Vaak blijken de wereldbeelden geïnspireerd te zijn door metaforen als het menselijke lichaam, een dier (bijvoorbeeld de buffel of de vogel), het schip (doordat men oorspronkelijk van ver over zee is gekomen), en kosmische aspecten, zoals de gang van de zon en de kompaspunten, en ook allerlei opposities zoals tussen man en vrouw, dag en nacht, en bovenstreams en benedenstreams.¹⁵ Verder geven deze oudere studies een vaak tamelijk statische voorstelling van zaken en slechts een beperkt inzicht in de veranderingen die plaatsvinden.¹⁶ Ook het normatieve aspect wordt veelal niet expliciet aan de orde gesteld.

In ons werk over westelijk Indonesië zijn de verschillende dimensies opgenomen.¹⁷ Het huis wordt niet als een representant van een bepaalde cultuur weergegeven, maar opgevat als een deel van een groter veld van Zuidoost-Aziatische samenlevin-

gen waarin allerlei vormen van verandering, uitwisseling en beïnvloeding hebben plaatsgehad. Bepaalde karakteristieken hebben deze traditionele huizen wel gemeen, zoals de drie verticale delen, de niveauverschillen in de vloer, de schuine gevels, schuine wanden, het zadeldak en de gevelversieringen, maar daarnaast is er toch een grote variatie.¹⁸ Onze visie gaat ervan uit dat er in een architectonisch erfgoed een continue modificatie en re-interpretatie plaatsvindt, die zijn wortels in gerelateerde culturen heeft. Omdat men op elkaar lijkt is naast eigenstandige transformatie ook het principe van zich onderscheiden van groot belang.¹⁹ Het huis kan zo een strategische factor worden in de lokale machtsverhoudingen.²⁰ Als we wat verder kijken dan louter de West-Indonesische traditionele huizen, bestaan er grote verschillen in de afbakening van de ruimtes. Zo zijn er behalve huizen die uit een enkel gebouw bestaan, ook woningen met annexen of verschillende gebouwen op een erf. Verder zijn er gebouwen gericht op een centraal punt (zoals de *pendopo* in het Javaanse huis) en gebouwen gebaseerd op horizontale of verticale lineaire principes, die wij al eerder hebben gezien.²¹

De traditionele huizen in de kampong zoals hier beschreven, verdwijnen meer en meer. Het onderhoud is duur, het hout is moeilijk te verkrijgen en niet meer in de vereiste lengten voorradig, de hoogteverschillen in het huis worden als hinderlijk ervaren - zeker als men ouder wordt - het ontbreken van basisvoorzieningen staat tegen, en de traditionele familieverhoudingen zijn geërodeerd. Bovendien worden traditionele houten huizen steeds meer met onderontwikkeling en armoede geassocieerd. Toch laten rijke mensen nog wel 'traditionele' huizen bouwen, maar dan meer voor de goede sier en met gebruik van moderne materialen zoals beton. Ook zetten belangrijke personen, die bijvoorbeeld in Jakarta als minister of professor zeer geslaagd zijn, in hun regio van herkomst een miniatuurversie van het traditionele huis achter op hun erf, zodat zowel hun succes als hun verbondenheid met het gebied van afkomst duidelijk blijken. In Banda Aceh heb ik een persoon ontmoet die een traditioneel houten huis naast zijn hypermoderne ste-

nen woning had staan. Soms sliep hij in de een, dan weer in de ander. Met het verstrijken van de tijd fungeren zowel de reterende oude als de nieuwe traditionele huizen meer en meer als showmodellen met een steeds duidelijkere potentie voor regionale identiteitsvorming en modern toerisme. De antropologische beschrijvingen van deze traditionele huizen zullen in de toekomst als noodzakelijke bron voor de studie van het verleden kunnen fungeren.²²

Het voorouderlijk huis in Indonesië, hoezeer ook aan verandering onderhevig, levert niet slechts onderdak. Het is naast een huis om in te wonen tevens een belangrijke cultuurdrager, een microkosmos, maar ook een thuis. Dit thuis ligt zo voor de hand dat men er geen aparte aandacht aan hoefde te besteden. In deze traditionele context is het vanzelfsprekend dat huis en thuis nauw zijn verbonden en als min of meer identiek worden gezien: huis en thuis zijn één.

Wonen en slums

Voor antropologen is het huis een waardevolle invalshoek om een cultuur en levenswijze te beschrijven. Zij geven meestal geen oordeel over de woonomstandigheden, hoewel de informanten soms zelf aangeven er niet helemaal of helemaal niet gelukkig mee te zijn. Dat ligt anders bij de bestuurders. Al in de koloniale periode werden er maatregelen getroffen tegen de traditionele woning. De hoge daken waar stof en allerlei ongedierte uit viel, de dichte rook in huis afkomstig van het open kookvuur en de uitwerpselen van de dieren onder het huis werden als ongezond en onwenselijk bestempeld. Het samenwonen van verschillende gezinnen in een langhuis werd door zending en missie als zedenbederfend aangemerkt.²³ Er bestaat dan ook een lange onderzoekstraditie naar leef- en woonomstandigheden, eerst van koelies en later van kampongbewoners ter ondersteuning van het beleid. Hendrik Freerk Tillema, een bekende Semarangse apotheker, heeft in het begin van de twintigste eeuw de hygiëne in de kampongs, of beter het gebrek daaraan, uitvoerig aan de kaak gesteld.²⁴ Hij bracht in zijn omvangrijke werk de kampongw kwestie breed onder de

aandacht en schiep daarmee een confronterend tegenbeeld ten opzichte van de dominante en sterk romantiserende, *tempo doeloe* lectuur. Het belang van riolering, schoon drinkwater en kampongverbetering werd door hem gedetailleerd naar voren gebracht. Dit zijn dus oude thema's en de Nederlandse ontwikkelingsamenwerking richt zich er tegenwoordig nog steeds op. Ik beschouw Freerk Tillema als een vroeg en lichtend voorbeeld in de Nederlandse urbane antropologie. Thomas Karsten, de befaamde Indische architect en stedenbouwer, die het urbanisatieproces in Nederlands-Indië analyseerde en vorm gaf, en die door Wim Wertheim bekendheid heeft gekregen, is in mijn ogen de tweede voortrekker.²⁵ Zij zijn beiden voor mij een voorbeeld geweest. Hun belangstelling voor de slumproblematiek, zoals we het nu zouden noemen, en voor slumverbetering sluit goed aan bij de redenen waarom ik destijds Niet-Westerse Sociologie ben gaan studeren. Toen ik na mijn kandidaatsexamen in 1966 enige maanden over had, besloot ik namelijk als vrijwilliger in een *bidonville* in Parijs te gaan werken. Dit mede om na te gaan of de Niet-Westerse Sociologie iets voor mij zou kunnen betekenen. Ook veel van mijn studenten gaan nog steeds op die manier op 'stage'. Dit neemt op het ogenblik een dergelijk hoge vlucht dat het tegenwoordig vrijwilligerstoe-risme wordt genoemd, een niet geheel nieuwe maar wel veelbelovende vorm van werkvakantie.²⁶ Hoe het ook zij, door vrijwilligerswerk heb ik vroeger al indringend met het verschijnsel slum kennis gemaakt. Ik heb er een intense belangstelling voor de kampong en kampongverbetering aan overgehouden.

Volgens mij in het verlengde van de koloniale aandacht voor de kampong nam in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw de kampongverbetering in Jakarta - en niet alleen daar - een hoge vlucht.²⁷ Wegen werden verhard, paden aangelegd en wasgelegenheden opgetrokken. Later werd ook aandacht besteed aan onderwijs en werkgelegenheid en er vonden discussies plaats of zulke processen beter meer van bovenaf, zoals in Jakarta, of meer van onderop, zoals in Surabaya, konden worden georganiseerd. Hoe belangrijk kampongverbetering ook was en is, er blijft een schaduw over hangen, omdat de over-

heidsuitgaven in dit kader maar gedeeltelijk aan de allerarmsten toevallen. Kampongverbetering verhoogt vooral de waarde van het bezit van de huiseigenaren. Het komt maar beperkt ten goede aan hen die woonruimte huren of tijdelijk contracteren. Toch kan wat betreft kampongverbetering in Jakarta, en meer algemeen in Indonesië, van een formidabele prestatie worden gesproken. In 1985 heb ik de situatie in Addis Abeba met die in Jakarta kunnen vergelijken en dat leverde een navrant verschil in woonomstandigheden op.

Dat slumverbetering niet voldoende was om in de woonbehoefte van de arme delen van de bevolking te voorzien, stond als een paal boven water. Daarom zijn er vanaf de jaren vijftig over de gehele wereld vele experimenten uitgevoerd. In eerste instantie werd aan de huisvestingsproblematiek in de steden weinig waarde gehecht. Investeren in woningen werd naar de Marxistische opvattingen van die tijd als consumptief beschouwd en het bevorderen van industrie en later de informele sector om ontwikkeling tot stand te brengen leek meer voor de hand te liggen. Verder werd de oplossing gezocht in krotopruiiming om het aanzicht van de steden te verbeteren en - gebaseerd op geheel valse vooronderstellingen - plattelandsontwikkeling met als doel de trek naar de stad te remmen.²⁸ Plattelandsontwikkeling leidde echter voor de stad meer tot problemen dan oplossingen: het urbanisatieproces werd er juist door versneld en daardoor werden de huisvestingsproblemen in de steden steeds klemmender. Informele nederzettingen werden steeds meer gezien als plaatsen waarin de mensen hadden geïnvesteerd, waardevolle plaatsen in financieel en cultureel opzicht, als *slums of hope* in plaats van *slums of despair*. Men erkende dat de bouwsector ook productief is en tevens een aanzienlijk werkgelegenheidsaspect kent, en men ging experimenteren met volkshuisvesting. Eerst werden geprefabriceerde woningen uit het Westen verscheept, maar dat bleek te duur en op een mislukking uit te lopen. Dus ging men over tot het lokaal bouwen van gehele woningen, die echter eveneens onbereikbaar waren voor de armere bevolkingsgroepen. Als

oplossing koos men vervolgens het leveren van deelwoningen, waarbij het moeilijkste deel van het huis, het dak - uiteraard op vier palen - werd gebouwd, zodat de bewoners zelf de muren konden aanbrengen en het huis konden uitbreiden. Later werd niet het dak maar de natte cel als uitgangspunt van de kernwoningen genomen.

In Jakarta heb ik met mijn studenten verschillende projecten met kernwoningen bezocht. Wij schrokken aanvankelijk van de eentonigheid van deze wijken, maar enige jaren later bleken ze een volledige transformatie te hebben ondergaan door de weelderige begroeiing en de veelvormige woninguitbreidingen.

In de jaren zeventig en tachtig voerde men in veel ontwikkelingslanden ook *sites-and-services* projecten uit, waarbij de basisvoorzieningen worden aangelegd, zoals kavel, pad en drainage, maar de bewoners het huis zelf moeten opbouwen. Deze projecten werden vaak aangevuld met coöperatieve organisaties die goedkope materialen en arbeid leverden. Maar toch waren ook zij veelal te duur voor de armere delen van de bevolking.²⁹ In Indonesië richtte men zich echter sterk op de bouw van kernhuizen.

In de jaren tachtig en negentig nam de woningbouwsector een bijzonder hoge vlucht en werden er met privé-kapitaal hele wijken en zelfs nieuwe steden uit de grond gestampt. Dit heeft zoals algemeen bekend geresulteerd in de financiële crisis van eind jaren negentig waardoor communale zelfbouw³⁰ weer centraal kwam te staan.³¹ Men besefte meer en meer dat de staat het gigantische probleem van de volkswoningbouw niet alleen kan oplossen en zocht dan ook een uitweg in het bevorderen van de samenwerking tussen enerzijds de overheid en anderzijds de commerciële en niet-commerciële sector. Dit wordt *public-private partnership* genoemd, waarbij de hoop ook op bewonersgroepen en hun zaakwaarnemers³² en op niet-gouvernementele organisaties is gevestigd, met de overheid in een meer bescheiden, faciliterende rol.

Ontwikkelingshulp op het terrein van de volkswoningbouw is zo in de loop van de tijd veranderd in ontwikkelingssamenwerking, waarbij de participatie van de lokale gemeenschappen als uitgangspunt wordt genomen om doeltreffende slumverbetering tot stand te brengen.³³ Ook wordt een holistische benadering voorgestaan die niet uitgaat van aparte elementen, zoals het verbeteren van paden of de aanleg van sanitair, maar multisectoraal en stadsbreed is. De nadruk is tevens verschoven naar de lokale overheid, die de voorwaarden moet scheppen voor de private sector om de huisvestingsproblematiek aan te pakken. Daarmee is de rol van de overheid misschien wel realistischer geworden, maar het blijft de vraag of de aandacht voor goed bestuur, die eruit voortvloeit, wel voldoende soelaas biedt voor de woonbehoeften van de grote aantallen armen. Juist het opheffen van regelingen die de armen in de slums in hun creativiteit belemmeren, verdient wellicht meer prioriteit.³⁴ Maar of dat de echte oplossing van het woningvraagstuk is, waag ik eveneens te betwijfelen.

De nieuwbouw en de kampong raakten eind jaren tachtig en begin jaren negentig sterk met elkaar vervlochten toen veel kampongs voor hoogbouw moesten wijken. Men heeft zich immers steeds meer de moderne bouwtechnieken eigen gemaakt. De benodigde ruimte voor de toepassing hiervan werd veelal in de kampong gevonden. Dit was een aanslag op de verbeterde binnenstedelijke kampongs, dat wil zeggen tot de financiële crisis van 1998, toen veel prestigeprojecten noodgedwongen werden gestaakt en op allerlei plaatsen staketsels van niet afgemaakte bouwwerken de stad ontsierden.

Dit alles overziend kan men zich de vraag stellen of er sprake is van ontwikkeling waarbij bepaalde nagestreefde idealen worden bereikt of dat de volkswoningbouw in Indonesië slechts door verandering wordt gekenmerkt. In 1991 heb ik met Wil Prins de doelstellingen met betrekking tot het wonen in het kort geformuleerd als het streven naar een rechtvaardigere verdeling en een planmatige ontwikkeling van huisvesting voor de armen, en het streven naar woningen volgens minimale materiële en culturele normen.³⁵ Er is blijkbaar nog veel te doen.

In de loop der tijd heeft de aandacht voor het probleem van armoede en volkswoningbouw sterk gefluctueerd. Hoewel in de beginjaren van mijn carrière aan deze universiteit mijn studenten veel belangstelling voor armoede toonden, is het ook voorgekomen dat niemand van hen zich met dit thema wilde bezighouden. Misschien is de uitzichtloosheid van de armoede en volkswoningbouw in deze overgangsfase van de stedelijke ontwikkeling in de wereld daar debet aan. Ikzelf heb mijn belangstelling overigens ook verlegd en de aandacht voor het huis uitgebreid tot 'de sociaal-culturele aspecten van de bebouwde omgeving in Indonesië'.³⁶ Het zijn niet alleen het huis en de nederzetting als fysiek-sociale eenheid, maar ook de woning, de wijk en de stad als thuis die mij meer en meer zijn gaan boeien. De woonplaats dus, als gemeenschap met symbolen en rituelen die de gezamenlijkheid en identiteit uitdrukken. Dit is een toch wel vreemde en fundamentele draai die door Marga, mijn vrouw, wel wordt geïnterpreteerd als een terugkeer naar de katholieke wortels van mijn opvoeding te Nijmegen en het Canisius College aldaar. Deze wending voert ons naar de kern van mijn betoog: thuis in de kampong.

Thuis in de kampong

Het begrip thuis is tamelijk complex van aard.³⁷ Het beschrijft de emotionele gehechtheid aan een bepaalde, vertrouwde fysiek-sociale omgeving en duidt op een positief affectieve betekenis van de woonomgeving op verschillende niveaus: van huis tot regio of zelfs tot het hele land. In geval van heimwee is de emotionele verbondenheid met thuis zeer krachtig. Bij thuisloze zwervers ontbreekt een dergelijk gevoel veelal en bij pelgrims wordt het thuisloos zijn als ideaal zelfs nastrevenswaardig geacht. Maar meestal zit het begrip daartussenin. De verstoring van gevoelens van thuis komt sterk tot uiting bij ruraal-urbane en internationale migranten, die zich van thuis vervreemden en bezig zijn zich ergens anders thuis te gaan voelen. Maar door de toegenomen mobiliteit en communicatie is men soms juist ook minder aan een bepaalde plaats gehecht.

In Indonesië kan het begrip thuis op verschillende wijzen worden uitgedrukt. *Di rumah* is thuis in de betekenis van 'in je

huis zijn' als plaats. Men heeft ook een apart begrip voor 'naar huis terugkeren', *pulang*, dat toch emotioneel iets meer inhoudt dan 'naar je huis gaan'. Thuis zijn is immers iets anders dan je thuis voelen. Dat laatste neigt meer naar veiligheid, warmte en gebondenheid, wat mede onder invloed van de gewelddadige onlusten eind jaren negentig aansluit bij de opkomst van beveiligde wijken en kampongs (de zogenaamde *gated communities*), van het ideale thuis in de beschermde kampong, van - met een zeer Nederlands beeld - een veilige thuishaven. Verder spreekt men van thuis als het huis van herkomst, van de voorvaderen, het *clanhouse*, *rumah asal*, en ook van *mudik*, thuis als bovenstreams, naar de oorsprong, naar het zuivere gaan: met hier ook oplopende emotionele connotaties respectievelijk met afstamming en de sacrale bron in de kampong van oorsprong. De vier genoemde termen - *di rumah*, *pulang*, *rumah asal* en *mudik* - verwijzen dus naar fysieke ruimte, sociale omgeving, herkomst en afstamming, en oorsprong en sacraliteit. De emotionele lading is steeds sterker.

De kampong wordt eveneens sterk geassocieerd met thuis, vooral de kampong van oorsprong (*kampung asal*), de kampong waar men ter gelegenheid van Lebaran ouders en familie bezoekt: *pulang kampung*. Maar er zijn verschillende typen kampongs en de inhoud van het begrip verschilt naar cultuur en is ook in de loop der tijd verschoven.³⁸ Het begrip refereert aan verschillende ruimtelijke eenheden, van omheind erf tot boerendorp, en van traditionele stadswijk tot slum, en er worden wel landelijke, binnenstedelijke en perifeer-stedelijke kampongs onderscheiden.³⁹ Soms wordt er de negatieve connotatie aan gehecht van onderontwikkeld en in de koloniale periode kreeg de kampong tevens een etnisch stempel, maar in het verre verleden werden in Yogyakarta de adellijke wooneenheden rond de *kraton* (het paleis) ook als kampong aangeduid.⁴⁰

Als men een paar kampongs heeft bezocht, herkent men ze feilloos, maar het blijft moeilijk de kampong te omschrijven.⁴¹ Het zijn geen elitewijken, maar ze hoeven ook geen slum te zijn. Zij hebben vaak een ruraal karakter door hun ruime op-

zet, overvloed aan bomen en kleine loslopende dieren. Ook bestaan er overbevolkte stedelijke kampongs met een hoge woondichtheid en een minder landelijke sfeer, maar meestal staan er weinig gebouwen van meer dan twee verdiepingen. Hoewel de stedelijke slums veelal uit kampongwijken zijn voortgekomen, kunnen omgekeerd de kampongs in principe niet als slum worden bestempeld. De meerderheid van de kampongbewoners bestaat uit arme mensen⁴² en er is veelal een minderheid aan middenklasse of rijkere bewoners. Zij zijn over het algemeen etnisch verscheiden, hoewel er ook meer homogene kampongs voorkomen.

Kampongs zijn niet op moderne wijze gepland, maar hun ruimtelijke ordening is gebaseerd op gewoonte. Hoewel de huizen volledig ongeordend over het terrein verspreid lijken te liggen, zonder rooilijnen of andere bouwregels in aanmerking te nemen, worden er wel degelijk regels gehanteerd, zoals 's morgens mag de schaduw van het huis van een kind niet op dat van de ouders vallen' of 'een huis mag niet met de achterkant naar de voorkant van een ander huis wijzen', zodat ideaal gesproken de voorveranda's van twee kamponghuizen op elkaar georiënteerd dienen te zijn. Vaak ontbreekt het in de kampong aan infrastructuur en gemeenschapsvoorzieningen. De kampongverbeteringsprogramma's hebben daar in de koloniale periode en vooral sinds de jaren zestig van de vorige eeuw verandering in gebracht door allerlei planningsprincipes te implementeren, zoals rooilijnen, sanitaire voorzieningen, verharde paden, enzovoort. Deze programma's waren in mindere mate ook gericht op werkgelegenheid, onderwijs en gezondheidszorg.

Samenvattend heeft de kampong de volgende karakteristieken: zij is inheems, niet als geheel gepland maar spontaan ontwikkeld op grond van bepaalde gewoonten, bestaat vooral uit laagbouw, heeft een gebrekkige infrastructuur en voorzieningen, een hoge bevolkingsdichtheid en wordt over het algemeen bewoond door mensen van lagere status, maar wel met uitlopende sociaaleconomische posities. Geen van deze ka-

rakteristieken op zich bepaalt echter de kampong en soms zijn bepaalde trekken minder prominent aanwezig of zelfs geheel afwezig. Het gaat om de totale configuratie van kenmerken en het inheems sociaal-culturele karakter dat de kampong als zodanig kenmerkt.

Voor ons is vooral het onderscheid tussen de kampong als plaats van oorsprong en de kampong als slum van belang. Beide vormen een thuis, maar van geheel andere orde. Met mijn studenten heb ik enkele van dergelijke kampongs beschreven.

Kampung Pariangan in West Sumatra is een 'kampong van oorsprong' (*kampung asal*). De Minangkabau bevolking ziet deze nederzetting op de helling van de Marapi mythologisch als de oudste vestiging na de overtocht van over zee. De voorvaderen zijn op de berg gestrand toen het water zich terugtrok en daar zijn het koninkrijk en de cultuur (de *adat*) van de Minangkabau gesticht. Het is vanuit dit rijk dat de mannen in hun jonge jaren naar verre oorden uitzwermen of migreren (*rantau*) om rijkdom te vergaren. Zonder het economische aspect te verwaarlozen is bij *rantau* sprake van een specifiek op verwantschap en cultuur geënt type van migratie.

Kampung Naga in West Java aan de weg tussen Garut en Tasikmalaya is een andere 'kampong van oorsprong'.⁴³ Dit Sundanese dorp is tussen de heuvels aan een rivier gelegen en telt ongeveer honderd huizen rond een plein. Het kent ook een moskee, gemeenschapshuis en een sacrale plaats met een voorvaderlijk graf. De inwoners van Kampung Naga rekenen zich tot de afstammelingen van de oude Javaanse koninkrijken Mataram of Majapahit.⁴⁴ Zij hebben een deel van hun oorspronkelijke cultuur behouden, waarin een sterke hang bestaat naar het handhaven van de balans tussen tegengestelde krachten⁴⁵ om de harmonie met god en de voorouders te bewaren. Daartoe wordt gebruik gemaakt van allerlei uitgebreide rituelen bij geboorte, overlijden, en op bepaalde dagen van de Islamitische maankalender.

Kampung Kebon Kacang in Jakarta en Kampung Code in Yogyakarta zijn meer voorbeelden van slums. Kebon Kacang ligt in het centrum van Jakarta en is na de onafhankelijkheid van Indonesië van een perifere landelijke kampong tot een binnenstedelijke slum uitgegroeid. Dit hield een interessante paradox in. De economische ontwikkeling onder de Nieuwe Orde van president Suharto gaf namelijk zoveel werk en inkomen in het centrum van Jakarta dat er steeds meer mensen naar deze kampong zonder voorzieningen trokken, de woondichtheid onverantwoorde vormen aannam en de kampong tot slum verwerd. Zo leidde stijgende welvaart tot verdichting en verpaupering. Onder andere daarom heeft de overheid besloten de kampong af te breken. Het eerste Jakartaanse experiment met kamponghoogbouw is hier uitgevoerd.

Ook Kampung Code in Yogyakarta is een centraal gelegen slum, maar hier heeft een totaal andere ontwikkeling plaatsgevonden.⁴⁶ Lokale leiders en architecten hebben bij de overheid steun gezocht om de kampong op te knappen. Deze werd niet met de grond gelijk gemaakt, maar met inspraak en hulp van de lokale bevolking creatief ingericht. Naast de verbetering van infrastructuur en woningen werden ook scholingsprogramma's uitgevoerd omwille van gemeenschapsopbouw, gezondheidszorg en werkgelegenheid.

Thuis zijn in de 'kampong van oorsprong' betekent uiteraard heel iets anders dan wonen in de 'kampong als slum'. De eerste heeft iets trots en romantisch met betrekking tot het zich welbevinden van een specifieke groep met de eigen cultuur en de tweede is gerelateerd aan stedelijke veranderingsprocessen, zoals stijgende bevolkingsaantallen, migratie naar en in de stad, en veelal toenemende armoede. In beide gevallen is de kampong echter veerkrachtig. De beschikbare ruimten worden vaak aangepast onder invloed van familieomstandigheden, onderhuur, arbeidsmogelijkheden, overstromingen en lokaal beleid. De modderpoelen en sterke geuren van afvalwater en de regelmatige overstromingen maken vaak deel uit van het dagelijkse leven in de kampong. Armoede stinkt en is lawaaiig.

Veelal leeft men met grote families in kleine ruimten dicht op elkaar. Zowel de trots van Kasid als de gruwel van Ibu Khalifah, waar ik dit college mee ben begonnen, zijn tekenend voor het kampongleven. Maar de 'schoonheid' van de slum wordt vaak miskend.

Kampong in de klei

Ook Nederland heeft een Indonesische kampong gekend.⁴⁷ In 1883 was er voor de bezoekers aan de koloniale wereldtentoonstelling in Amsterdam op het terrein achter het Rijksmuseum een Indische kampong ingericht met traditionele bamboe en houten woonhuizen uit verschillende delen van de Gordel van Smaragd.⁴⁸ Deze kampong werd bewoond door echte Javanen en Sumatranen vergezeld van hun paarden en karbouwen. Er was ook een tijger. Voor de exotische, oosterse sfeer waren er dansers en gamelanspelers. Met deze, speciaal voor de Internationale Koloniale en Uitvoerhandelententoonstelling verscheept, levende kampong wilden de organisatoren vooral een 'antropologische sensatie' verschaffen en het contact met de kolonie en haar cultuur tastbaar maken.⁴⁹ Op de wereldtentoonstellingen van 1889 en 1931 in Parijs werd de kampong als *tableau vivant* eveneens een groot succes. *Le village javanais*⁵⁰ was een hele bezienswaardigheid. Vooral de mysterieuze Javaanse danseressen in hun schitterende exotische kostuums en met hun brons gepoederde huid trokken de volle aandacht van artistiek Parijs.

De Indische wijk in Den Haag was in de koloniale periode ook een soort kampong voor de repatrianten uit Nederlands-Indië, die er herinneringen over de Archipel met elkaar deelden. Zij voelden zich er thuis, omdat zij werden omringd door Indische mensen en deel konden nemen aan Indische activiteiten. Tegenwoordig zijn de Indo-Europeanen meer over de stad verdeeld en kan er dan ook eigenlijk niet meer gesproken worden van de Indische wijk in Den Haag, hoewel de straatnamen er nog wel naar verwijzen.

Op dit moment zijn in Almere enkele enthousiaste Nederlanders van Indische afkomst bezig een soort moderne kampong te plannen rond een groot Minangkabau huis met allerlei voorzieningen, zoals een authentiek Indonesisch restaurant en een *toko*. Dit project draagt de naam Rumah Senang⁵¹ (verwijzend naar 'zich thuis voelen'). Het wordt ook wel 'Het Indische Dorp' of 'Desa in de Polder' genoemd en heeft tot doel een Indonesisch dorp te ontwikkelen om personen van gemengd Indisch-Nederlandse afkomst een woonomgeving te bieden waar zij zich thuis kunnen voelen, waar zij kunnen leven en oud worden met mensen van gelijke culturele achtergrond en met overeenkomstige referentiekaders. Het project is een antwoord op de behoefte van de derde generatie Indo-Europeanen, die meer wil weten over de culturele achtergrond van hun ouders, over hun *roots*. Het is tevens een reactie op de klachten van oudere Indo-Europeanen ten aanzien van de bestaande bejaardentehuizen: die dragen soms wel een Indonesische naam maar missen veelal de Indonesische sfeer. Deze geplande moderne Indische kampong heeft maar liefst 900 belangstellenden getrokken en dit toont aan dat er - naast het belang om het verleden in de architectuur visueel zichtbaar te maken - een duidelijke behoefte bestaat de band met Indonesië levend te houden, en wel door samen de specifieke identiteit te delen. Het is in de huidige financieel moeilijke tijden echter de vraag of het project de tekentafel zal ontstijgen, maar het idee is duidelijk.

Toonden de kampongs in Amsterdam en Parijs vooral de trots van het moederland op de kolonie evenals de aantrekkingskracht van het exotische, die in Den Haag en Almere zijn vooral ambivalente plekken van zich thuis voelen maar ook van verlangen, van heimwee naar de oorsprong, want migratie is in essentie lijden (met een lange ij), het lijden van de ont-heemde. En zo, zij het in nieuwe vorm, belanden we weer bij schoonheid en gruwel, de 'schoonheid' en de 'gruwel' van de kampong.

Dames en heren,

Aan het einde van mijn college gekomen wil ik nog iets persoonlijk zeggen. Het was mij een groot genoegen aan deze universiteit te werken: zij was een waar thuis voor mij. Ik heb er veel meegemaakt. De afdeling Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie is van Instituut veranderd in Departement en recentelijk weer tot Instituut herdoopt. Ook het onderzoeksbeleid heeft zich ontwikkeld: eerst heb ik onder het vaandel van LIDESCO intensief meegewerkt aan het aantrekken van tweede- en derdegeldstroomonderzoek, daarna kreeg het publiceren en tellen van wetenschappelijke publicaties de overhand, een beleid dat vervolgens plotseling werd beëindigd en omgezet in een procentuele onderzoeksopslag over het onderwijs, en tegenwoordig heeft het aantrekken van tweede en derde geldstroom onderzoek op aandringen van het College van Bestuur weer de hoogste prioriteit. Ik heb drie keer deel uit mogen maken van het faculteitsbestuur in de hoedanigheid van portefeuillehouder Planning en Begroting en van Onderwijs onder decanen die totaal verschillende bestuursstijlen hanteerden. Ik ben voorzitter geweest van de Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost Azië en Oceanië en van het Instituut Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie om mijn taak uiteindelijk per 1 september jl. in de welklinkende functie van Wetenschappelijk Directeur te beëindigen. Ik heb tijdens meegemaakt dat men de Universiteit Leiden kleiner en tijden dat men haar groter wilde maken, meer elitair en minder elitair. Ik heb vijf reorganisaties meegemaakt, een in Nijmegen en vier in Leiden en mij wel eens afgevraagd of de managers dat niet konden voorkomen en ook of ze voor mismanagement aansprakelijk konden worden gesteld, maar dan bedacht ik me weer dat ik zelf ook een soort van bestuurder ben geweest. Ik ben ook veel weggeweest, naar Indonesië en naar vele andere landen voor veldwerk, ontwikkelingsprojecten, congressen en workshops. Dat gaf de broodnodige afwisseling in mijn Instituutsbestaan. Ik was vele jaren secretaris-generaal en ben nu president van de International Union of Anthropological and Ethnological Sciences (IUAES), en ik ben nog altijd met veel plezier voorzitter van het Koninklijk Instituut voor Taal-

, Land- en Volkenkunde en lid van de Treub Maatschappij, welke laatste organisatie ik uiteraard zeer erkentelijk ben voor mijn benoeming tot Bijzonder Hoogleraar, waar ik met volle teugen van geniet. Ik hield zowel van onderwijs, onderzoek als bestuur, en dat in gelijke mate; ik zal ze alle drie missen. Maar wie ik het meest zal missen - naast mijn directe collega's Patricia Spyer, Peter Pels, Ben Arps, Gerard Persoon, de andere medewerkers in de beide opleidingen met wie ik de dagelijkse problemen heb moeten oplossen en de Indonesische collega's⁵² en co-auteurs met wie ik nauw heb samengewerkt - dat zijn de promovendi en oud-promovendi, zoals Freek Colombijn, Rivke Jaffe en Annemarie Samuels, en de studentassistenten en studenten. Iedere keer weer heb ik genoten van de opeenvolgende generaties en nieuwe gezichten, vol verwachting en met verrassende vragen en ideeën, vol inzet en met fascinerende onderzoeksresultaten. Ik zal ze missen nu deze Universiteit mijn huis niet meer is. Ik ga terug naar Oegstgeest, mijn thuis.

Ik heb gezegd.

Noten

- 1 Ik ben dank verschuldigd aan Rosalie de Bruijn, die mij assistentie heeft verleend bij het opstellen van dit afscheidscollege, en aan Jan Wuisman en Hans Hulshof, die het manuscript van commentaar hebben voorzien.
- 2 De c wordt in het Indonesisch als tj uitgesproken.
- 3 Habsjah (2008: 632-633).
- 4 Nas (2004). Mijn artikelen over Indonesische steden die voor 2006 zijn gepubliceerd, zijn in het Indonesisch vertaald en opgenomen in Nas (2007).
- 5 Fox (2003).
- 6 Bourdieu (1977: 90).
- 7 Vera (1989).
- 8 Nas en Iwabuchi (2008: 17-26); zie ook Samingoen (1984).
- 9 Fox (1993: 2).
- 10 Waterson (1993: 227).
- 11 Nas en Iwabuchi (2008: 26-34).
- 12 Nas en Van Bakel (2003); Ng (1993).
- 13 Linthorst (2008: 95).
- 14 Schefold, Nas en Domenig (2003); Schefold, Nas, Domenig en Wessing (2008).
- 15 Nas (1998: 345).
- 16 Nas en Prins (1991: 6).
- 17 Te weten het materiële, esthetische, cognitieve, normatieve en huishoudniveau.
- 18 Schefold (2003: 23).
- 19 Ook zo kort geformuleerd door Roose (2009: 14-15).
- 20 Vellinga (2003).
- 21 Wat betreft de constructie van het huis kan een onderscheid gemaakt worden tussen die op palen of op de grond, paalhuizen met een H constructie, waarbij de palen doorlopen tot het dak of met een box constructie, waarbij het dak gesteund wordt door palen die niet tot de grond doorlopen maar als het ware twee 'dozen' vormen. Verder is het onderscheid tussen hout en steen, en tussen natuurlijke en mechanische ventilatie (airconditioning) van groot belang.
- 22 Net als het gebruik van traditionele versieringen in de architectuur in de koloniale periode - voorgestaan door

Henri Maclain Pont en Thomas Karsten en onbarmhartig als kleefarchitectuur afgewezen door Charles P. Wolff Schoemaker - na de oorlog een grote vlucht heeft genomen, zo zal het antropologische werk over het traditionele huis later zijn neerslag kunnen vinden. Men zal er eventueel op kunnen teruggrijpen als de nood aan de man is, als lokale identiteitsvorming of plaatselijk toerisme erom vragen (Nas, Shahab en Wuisman, 2008; Nas en Ten Hengel, 2008). En dat zou zeker kunnen in de huissamenlevingen, of *sociétés à maisons*, zoals Levi-Strauss (1987) ze noemt, waarin het materiële huis zowel de verwantschapsbanden als het spirituele en rituele leven bindt.

23 Waterson (1990).

24 Nas en Theuns (2005).

25 Nas (1986); Wertheim et al. (1958).

26 Bolders (2008).

27 Deze aandacht voor kampongverbetering werd mede gestimuleerd door de Wereldbank.

28 Reeds in de jaren tachtig heb ik aangegeven dat verstedelijking en migratie naar de stad op zich positief moeten worden gewaardeerd en niet tegen te houden zijn, ook niet door plattelandsontwikkeling. Slumvorming is een noodzakelijk overgangverschijnsel naar de urbanisatie van onze planeet, waar over enkele decennia meer dan tachtig procent in steden woonachtig zal zijn. Deze visie wordt tegenwoordig ook door de Wereldbank uitgedragen, zij het vele jaren later (Nas, 1990: 90; The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, 2009).

29 Nas (1997: 82-83).

30 Deze vorm van zelfbouw staat ook bekend als *community-based housing*.

31 Nas, Marijke en Schenk (2000).

32 Deze zaakwaarnemers worden CBO's, *community-based organizations*, genoemd.

33 De overgang van hulp naar samenwerking is de laatste decennia in Nederland naar een nieuwe vorm van hulp zonder samenwerking gegroeid. Op basis van de gedachte dat men in veel arme landen zichzelf al kan ontwikkelen en dat

- ontplooiing überhaupt door de mensen zelf moet geschieden, wordt de Nederlandse hulp veelal tot financiële stimuli beperkt en wordt een Nederlandse personele inbreng vaak uitgesloten. Deze opvatting benadrukt het altruïstische motief en miskent de vele tegenstrijdige belangen die de ontwikkelingssamenwerking beheersen. Zij ondergraaft het nationale draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking. Altruïsme is nobel, authentieke personele samenwerking is mijns inziens nobeler en moeilijker.
- 34 United Nations Human Settlements Programme (2003).
- 35 'Ontwikkelingsdoelstellingen met betrekking tot het huis zijn: (1) een rechtvaardigere verdeling van huizen om te voorzien in de behoefte van de snel groeiende stedelijke bevolking, (2) een meer planmatige ontwikkeling van huisvesting in het algemeen en van de woonstijlen van de armen in het bijzonder, en (3) het ontwerpen en de productie van huizen volgens minimale materiële en culturele normen.' (Nas en Prins, 1991: 12).
- 36 Deze uitbreiding van mijn belangstelling komt overeen met mijn leeropdracht als bijzonder hoogleraar namens de Treub-Maatschappij in de Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost Azië en Oceanië van de Universiteit Leiden.
- 37 Vermeer (2007); Reinders (2007).
- 38 Nas, Boon, Hladká en Tampubolon (2008).
- 39 Krause (1975).
- 40 Sullivan (1992).
- 41 De kampong verschilt van de andere alom bekende inheemse nederzetting, de *desa*. Dat is immers een inheems dorp met inbegrip van de omliggende rijstvelden, ongecultiveerde gronden en visvijvers, terwijl een kampong deel kan uitmaken van een agrarisch dorp (een gehucht), maar ook van een stadswijk zonder velden. Om dit alles nog wat ingewikkelder te maken kan een (omheind) erf (*halaman*) met het woord kampong worden aangeduid en tevens onderdeel uitmaken van een stedelijke kampongwijk, een agrarisch dorp of een *desa* (Teeuw, 1990; Kramer, 1966).
- 42 Koentjaraningrat (1989: 283).
- 43 Padman (2001).
- 44 De j wordt in het Indonesisch als dj uitgesproken.
- 45 Deze tegengestelde krachten kunnen worden weergegeven aan de hand van een aantal dichotomieën, zoals mannelijk-vrouwelijk, goed-slecht, rein-onrein, hoog-laag, geboortedood, oost-west.
- 46 Khudori (2002).
- 47 Nederland kent ook Indonesische huizen. In Rotterdam aan de Kralingse plas ligt een imposant Minangkabau huis dat enkele jaren geleden is afgebrand maar weer in de oude glorie is hersteld en als restaurant dienst doet (Nas en Boersma, 2007). Artis kent een klein Minangkabau huisje als beschutting voor de *kancil* en andere kleine dieren uit de Indonesische Archipel. In Amsterdam achter het Centraal station stond gedurende lange tijd een Batak-achtig gebouwtje, dat dienst deed als kantoor, maar nu vanwege de renovatie van het station in een loods is opgeslagen.
- 48 Bloembergen (2004).
- 49 Bloembergen (2004: 92).
- 50 Lombard (1992).
- 51 Stichting Rumah Senang: Indisch dorp met woon- en zorgcomplex met huur- en koopwoningen (zie ook www.rumahsenang-almere.nl).
- 52 Gaarne wil ik hier noemen Dr. Linda Darmayanti en Dr. Pratiwo, en in herinnering roepen Prof. Dr. Manasse Malo, Prof. Hasan Poerbo en Drs. Sukanti Suryochondro.

Literatuur

- Bloembergen, M. (red.), *Koloniale Inspiratie: Frankrijk, Nederland, Indië en de Wereldtentoonstellingen 1883-1931*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 2004.
- Bolders, Else, Tussen Toerisme en Ontwikkeling: Werkvakantie van Vrijwilligers. Leiden: Instituut CA/OS, Universiteit Leiden, 2008. (BA Scriptie.)
- Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977 (Origineel 1972).
- Caljouw, Mark, Peter J.M. Nas en Pratiwo, 'Flooding in Jakarta: Towards a Blue City with Improved Water Management'. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 161 (4): 454-484, 2005.
- Fox, James, J., 'Comparative Perspectives on Austronesian Houses: An Introductory Essay'. In: James J. Fox (red.), *Inside Austronesian Houses: Perspectives on Domestic Designs for Living*, pp. 1-28. Canberra: Department of Anthropology, Research School of Pacific Studies, Australian National University, 1993.
- Fox, James J., 'Perpetuating Ancestral Foundations: Some Transformations of Austronesian Houses'. In: Reimar Schefold, Peter J.M. Nas en Gaudenz Domenig (red.), *Indonesian Houses. Volume 1*, pp. 369-388. Leiden: KITLV, 2003.
- Habsjah, Atashendartini, 'Involution in Dwellings: Three Cases from a Jakarta *Kampung*'. In: Reimar Schefold, Peter J.M. Nas, Gaudenz Domenig en Robert Wessing (red.), *Indonesian Houses. Volume 2*, pp. 629-644. Leiden: KITLV, 2008.
- Jellinek, Lea, *The Wheel of Fortune: The History of a Poor Community in Jakarta*. Honolulu: University of Hawaii Press, 1991.
- Khudori, Darwis, *Menuju Kampung Pemerdekaan: Membangun Masyarakat Sipil dari Akar-Akarnya, Belajar dari Romo Mangun di Pinggir Kali Code*. Yogyakarta: Yayasan Pondok Rakyat, 2002.
- Koentjaraningrat, *Javanese Culture*. Singapore: Oxford University Press, 1989.
- Kramer, A.L.N. Sr., *Kamus Belanda: Nederlands-Indonesisch en Indonesisch-Nederlands*. Den Haag: Van Goor, 1966.
- Krausse, G.H., *The Campings of Jakarta, Indonesia: A Study of Spatial Patterns in Urban Poverty*. Ann Arbor: University of Pittsburgh, 1975. (Proefschrift.)
- Levi-Strauss, C., *Anthropology and Myth: Lectures 1951-1982*. Oxford: Blackwell, 1987.
- Linthorst, Shannon, Levensstijlen onder Studenten in Padang, Indonesië. Leiden: Instituut Culturele Antropologie/Ontwikkelingssociologie, Universiteit Leiden, 2008. (MA Scriptie.)
- Lombard, D., 'Le Kampong Javanais à l'Exposition Universelle de Paris en 1889'. In: *Archipel: Etudes Interdisciplinaires sur le Monde Insulindien* 43: 115-130, 1992.
- Nas, Marijke en Daniëlle Schenk, 'Community-Based Housing in Jakarta: The Case of KOPERSUP, Pejaringan/Cengkareng'. In: Kees Grijs en Peter J.M. Nas (red.), *Jakarta-Batavia: Socio-Cultural Essays*, pp. 301-318. Leiden: KITLV Press, 2000.
- Nas, Peter J.M., 'From Problem to Planning: An Example of Applied Urban Development Sociology from 1938'. In: Peter J.M. Nas (red.), *The Indonesian City: Studies in Urban Development and Planning*, pp. 89-100. Dordrecht: Foris Publications, 1986.
- Nas, Peter J.M., *De Stad in de Derde Wereld: Een Inleiding tot de Urbane Antropologie en Sociologie*. Muiderberg: Coutinho, 1990.
- Nas, Peter J.M., 'Deel I, Naar een Leer van de Toepassing'. In: Peter J.M. Nas et al., *Ontwikkelingssamenwerking in Sociaal-Wetenschappelijk Perspectief: De Toepassing van de Theorie en de Theorie van de Toepassing*, pp. 9-113. Bussum: Dick Coutinho, 1997.
- Nas, Peter J.M., 'The House in Indonesia: Between Globalization and Localization'. In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 154 (2): 335-360, 1998.
- Nas, Prof. Dr. Peter J.M., *De Bezielde Stad: Urbane Symboliek in Indonesië*. Inaugurale rede uitgesproken door Prof. Dr. Peter J.M. Nas bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Sociaal-culturele aspecten van de bebouwde omgeving in Indonesië op dinsdag 13 januari 2004 te Lei-

- den. Universiteit Leiden, 2004.
- Nas, Peter J.M., *Kota-Kota Indonesia: Bunga Rampai*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press, 2007.
- Nas, Peter J.M. en Martin A. van Bakel, 'Small Town Symbolism: The Meaning of the Built Environment in Bukittinggi and Payakumbuh'. In: Reimar Schefold, Peter J.M. Nas en Gaudenz Domenig (red.), *Indonesian Houses, Volume 1*, pp. 461-482. Leiden: KITLV Press, 2003.
- Nas, Peter J.M. en Maaike Boersma, 'Feeling at Home: Dealing with the Past: Indonesian and Colonial Architecture in the Netherlands'. In: Peter J.M. Nas en Martien de Vletter (red.), *The Past in the Present: Architecture in Indonesia*, pp. 147-160. Rotterdam: NAI Press; Leiden: KITLV Press, 2007.
- Nas, Peter J.M., Leslie Boon, Ivana Hladká en Nova Chr. A. Tampubolon, 'The Kampong'. In: Reimar Schefold, Peter J.M. Nas, Gaudenz Domenig en Robert Wessing (red.), *Indonesian Houses. Volume 2*, pp. 645-668. Leiden: KITLV, 2008.
- Nas, Peter J.M. en Barbara ten Hengel, 'Transcending Postcolonial Conditions: Built Heritage in Two Indonesian Cities, Jakarta and Yogyakarta'. In: José van Santen (red.), *Development in Place: Perspectives and Challenges*, pp. 329-349. Amsterdam: Aksant, 2008.
- Nas, Peter J.M. en Akifumi Iwabuchi, 'Aceh, Gayo, Alas: Traditional House Forms in the Special Region of Aceh'. In: Reimar Schefold, Peter J.M. Nas, Gaudenz Domenig en Robert Wessing (red.), *Indonesian Houses. Volume 2*, pp. 17-47. Leiden: KITLV, 2008.
- Nas, P.J.M. en W.J.M. Prins, 'Het Huis in Sociaal-Cultureel Perspectief'. In: Peter J.M. Nas en Wil J.M. Prins (red.), *Huis, Cultuur en Ontwikkeling*, pp. 1-24. Leiden: DSWO Press, 1991.
- Nas, Peter J.M., Yasmine Z. Shahab en Jan J.J.M. Wuisman, 'The Betawi House in Jakarta: The Dynamics of an Urban Cultural Tradition'. In: Reimar Schefold, Peter J.M. Nas, Gaudenz Domenig en Robert Wessing (red.), *Indonesian Houses. Volume 2*, pp. 597-628. Leiden: KITLV, 2008.
- Nas, Peter J.M. en Kirsten Theuns, 'Semarang: Was H.F. Tillema a Director of Urban Change?'. In: Peter J.M. Nas (red.), *Directors of Urban Change in Asia*, pp. 187-204. London: Routledge, 2005.
- Ng, Cecilia, 'Raising the House Post and Feeding the Husband-Givers: The Spatial Categories of Social Reproduction among the Minangkabau'. In: James J. Fox (red.), *Inside Austronesian Houses: Perspectives on Domestic Designs for Living*, pp. 116-139. Canberra: Department of Anthropology, Research School of Pacific Studies, The Australian National University, 1993.
- Padman, Adry et al., *Kampung Naga: Permukiman Warisan Karuhun*. Bandung: Architecture and Communication, 2001.
- Reinders, Leeke, *Nieuwe Tuinen: Stedelijke Vernieuwing en Alledaagse Ruimte in Schiedam Nieuwland: Essays en Reportages*. Schiedam: Woonplus Schiedam, 2007.
- Roose, Eric, *The Architectural Representation of Islam: Muslim-Commissioned Mosque Design in the Netherlands*. Leiden: ISIM, Leiden University, 2009. (Proefschrift.)
- Samingoen, Sampoerno, *Album Arsitektur Tradisional: Aceh, Sumatera Barat, Sulawesi Selatan, Nusa Tenggara Barat*. Jakarta: Proyek Media Kebudayaan, Direktorat Jenderal Kebudayaan, Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, 1984.
- Schefold, Reimar, 'The Southeast Asian-Type House: Common Features and Local Transformations of an Ancient Architectural Tradition'. In: Reimar Schefold, Peter J.M. Nas en Gaudenz Domenig (red.), *Indonesian Houses. Volume 1*, pp. 19-60. Leiden: KITLV, 2003.
- Schefold, Reimar, Peter J.M. Nas en Gaudenz Domenig (red.), *Indonesian Houses. Volume 1*. Leiden: KITLV, 2003.
- Schefold, Reimar, Peter J.M. Nas, Gaudenz Domenig en Robert Wessing (red.), *Indonesian Houses. Volume 2*. Leiden: KITLV, 2008.
- Sullivan, John, *Local Government and Community in Java: An Urban Case Study*. Singapore: Oxford University Press, 1992.
- Teeuw, A. *Indonesisch-Nederlands Woordenboek*. Dordrecht: Foris Publications Holland, 1990.
- The International Bank for Reconstruction and Development/

- The World Bank, *World Development Report 2009: Reshaping Economic Geography*. Washington DC: The World Bank, 2009.
- United Nations Human Settlements Programme, *The Challenge of Slums: Global Report on Human Settlements 2003*. London en Sterling VA: Earthscan, 2003.
- Vellinga, Marcel, 'The use of Houses in a Competition for Status: The Case of Abai Sangir (Minangkabau)'. In: Reimar Schefold, Peter J.M. Nas en Gaudenz Domenig (red.), *Indonesian Houses. Volume 1*, pp. 155-176. Leiden: KITLV, 2003.
- Vera, Hernan, 'On Dutch Windows'. In: *Qualitative Sociology* 12 (2): 215-234, 1989.
- Vermeer, Rose-Anne, *Thuis: Meer dan een Plaats en een Huis Alleen*. Leiden: Instituut Culturele Antropologie/Ontwikkelingssociologie, Universiteit Leiden, 2007. (BA Scriptie.)
- Waterson, Roxana, *The Living House: An Anthropology of Architecture in South-East Asia*. Singapore: Oxford University Press, 1990.
- Waterson, Roxana, 'Houses and the Built Environment in Island South-East Asia: Tracing Some Shared Themes in the Uses of Space'. In: James J. Fox (red.), *Inside Austronesian Houses: Perspectives on Domestic Designs for Living*, pp. 221-235. Canberra: Department of Anthropology, Research School of Pacific Studies, The Australian National University, 1993.
- Wertheim, W.F. et al. (red.), *The Indonesian Town: Studies in Urban Sociology*. The Hague: Van Hoeve, 1958.

1. Aceh huis

2. Eenvoudig Aceh huis

3. Onder het Aceh huis

19

4. Aceh huisje achter op het erf

THUIS IN DE KAMPONG

5. Aceh huis in verval

6. Spectaculair Minangkabau huis

7. Bank met Minangkabau dak

21

8. Bushalte met Minangkabau dak

9. Minangkabau huis in aanbouw

10. Een van de zeldzame Gayo huizen

PROF. DR. PETER J.M. NAS (PETRUS JACOBUS MARIA NAS, NIJMEGEN 1944)

- 1969 Doctoraal Niet-westerse Sociologie (cum laude), Universiteit Nijmegen
- 1971-1974 Wetenschappelijk medewerker, Universiteit Nijmegen
- 1974-1978 Wetenschappelijk medewerker, Universiteit Leiden
- 1976 Promotie tot doctor in de Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden
- 1976-1978 Docent, Fakultas Ilmu-Ilmu Sosial, Universitas Indonesia, Jakarta
- 1978-2009 Wetenschappelijk Hoofdmedewerker/Universitair Hoofddocent, Instituut Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie, Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden
- 1982-1998 Secretaris, International Commission on Urban Anthropology van de International Union of Anthropological and Ethnological Sciences (IUAES)
- 1985-1987, 1991-1993, 1997-1999 Lid bestuur, Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden

- 1993-1998 Vice-President, International Union of Anthropological and Ethnological Sciences (IUAES)
- 1998-2009 Secretaris-Generaal, International Union of Anthropological and Ethnological Sciences (IUAES)
- 2003-heden Bijzonder Hoogleraar, Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost Azië en Oceanië, Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Leiden
- 2004-heden Voorzitter, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (Association Royal Netherlands Institute of Southeast Asian and Caribbean Studies, KITLV), Leiden
- 2007-2009 Voorzitter/Wetenschappelijk Directeur, Instituut Culturele Antropologie en Ontwikkelingssociologie, Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden
- 2009-heden President, International Union of Anthropological and Ethnological Sciences (IUAES)

Het voorouderlijk huis in de kampongs van Indonesië levert niet slechts onderdak, maar is tevens een belangrijke cultuurdrager en een thuis. In deze afscheidsrede worden de traditionele huizen in Aceh, Gayo en Minangkabau (Sumatra) besproken. In het kader van armoede en volkswoningbouw staan de kampong en kampongverbetering centraal. De 'kampong van oorsprong' en de 'kampong als slum' worden daarbij onderscheiden

